

Kovács K. Zoltán

EMBERI SZEMÉLY A KOLLEKTÍV IPARI TÁRSADALOMBAN

A személyiség alakulása a mai Magyarországon

Az ember személyisége különböző természetű terhekkel, feszültségekkel küzd minden társadalmi és politikai rendszerben. Korunk, az atomkorszak kezdete ezeket a terheléseket felfokozta. A második Vatikáni Zsinat „Az Egyház a mai világban” című konstitúciója bevezetésében ezt a mai, modern ember körül kialakult helyzetet így jellemzi: „Az emberi nem manapság történetének új korszakába lépett, amelyben a mélyreható és gyors változások fokozatosan az egész földkerekségre kiterjednek. A változásokat az ember intelligenciája és teremtő tevékenysége idézi elő, de ezek vissza is hatnák rá, egyéni és közös értékítéleteire és vágyaira, a dolgokat és az embert illető cselekvésmódjára” (1). A történelmi fejlődés eredményeként létrejött és átalakulóban lévő társadalmi és gazdasági rend tehát alapjában véve nem olyan, mint amelyet a keresztény etika és humánus értelmében előnyös hatásúnak mondhatunk az emberi személyiség fejlődése szempontjából. „E hirtelen s gyakran rendszertelen fejlődés, a világban uralkodó ellentétek mind világosabb tudatával karöltve számos ellentmondást és kiegyensúlyozatlanságot szül, vagy súlyosbítja a már meglévőt. A személy lelki világában a modern, gyakorlati észjárás gyakran nincsen egyensúlyban az elméleti gondolattal, és képtelen arra, hogy felülkerekedjék ismereti tömegén, s azokat kielégítő szintézisbe foglalja” (2). A modern ipari és jóléti társadalom materiális szempontból kétségtelenül előnyös életfeltételeket biztosít, de ismerjük ennek kártékony hatásait is. Részletezni felesleges. A tételt azonban meg is lehet fordítani: a materialista ideálokra épülő kommunista kollektív rendszerek gazdasági és társadalmi rendjének kétségtelen és számos kártétele mellett lehet részleges előnyös következménye is az emberi személyiségre.

Az alapvetően keresztény, evangéliumi felfogás nem azonosítja magát semmilyen társadalmi vagy gazdasági rendszerrel, helyesebben mindegyikkel szemben fenntartja magának a kritikus véleményalkotás jogát és szabadságát. Kritikája aszerint erősebb vagy gyengébb,

ahogy az egyes rendszerek tágabb vagy szűkebb lehetőséget adnak az emberi személyiség keresztény értelmű kibontakozásának, a személyes lelkiismeret szabad érvényesülésének. Amikor tehát a továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen hatások érik az emberi személyiséget a kommunista, kollektív ipari társadalomban, akkor az embert a második Vatikánum lelkipásztori konstitúciójának értelmében „testből és lélekből álló, szívvel és szabad lelkiismerettel, értelemmel és akarattal rendelkező lénynek”(3) és ebben az értelemben vett személyiségnek tekintjük.

Az emberi személyiség szabad kibontakozásának, illetve a lelkiismereti szabadság működésének igénye tehát fennáll minden társadalmi és politikai rendszerrel szemben. De amikor ezt kimondjuk, akkor egyben az értékelésbeli differenciálódás útjára léptünk, mivel megállapíthatjuk, hogy az egyik társadalmi és gazdasági rend jobban biztosítja a lelkiismereti szabadságból fakadó személyes döntések lehetőségeit, tehát a személyiség kibontakozásának feltételeit.

Ha azt a társadalmi és gazdasági átalakulást, amely Magyarországon az elmúlt negyed évszázadban végbement ilyen értelemben mérlegeljük, akkor két szempontot tartok lényegesnek kiemelni: az átalakulás irányát és arányait.

A változás irányát tekintve elfogadhatjuk azt az általános felfogást, amely szerint Magyarországon egy alapvetően agrárjellegű társadalom ipari társadalommá vált. Ha azonban ezt az átalakulást minősíteni akarjuk, akkor hozzá kell tennünk, hogy egy rendi jellegű agrártársadalom volt a kiindulási pont. Ezen pedig azt értem, hogy a háború vége olyan agrárjellegű társadalmat talált, amely a földtulajdon megosztását, a hivatalos agrárpolitikát, a paraszti társadalom gazdasági és közjogi helyzetét tekintve erősen a rendi társadalmi érdekek maradék hatása alatt állt. Ennek megfelelő volt műveltségbeli és tudatbeli állapota is.

Ez az agrártársadalom a 40-es években ugyan határozott gazdasági és politikai fejlődés jeleit mutatta, mégsem vált teljes egészében polgárosult, a polgári demokrácia politikai és gazdasági értékrendszeréből és tudatvilágából merítő közösséggé. Ez elmondható kevés kivétellel az egész háborúvégi társadalmunkról is. Az elmúlt negyedszázadban a magyarországi agrártársadalom ipari társadalommá alakult át. De korrekciót kíván a magyarországi viszonyok között kialakult, ipari társadalom fogalma is, ha a nyugati, fejlett iparú országok társadalmára gondolunk, ahol szabad szakszervezetek, független politikai pártok vannak. Ahol tehát a pluralizmusból fakadó társadalmi és politikai erők szabad egyensúly-játéka jellemzi azokat a feltételeket, amelyek között az embernek módjában van a mélyreható változások között is megtalálnia önmagát, kifejlesztenie személyiségét és gyakorolnia jogait. Természetesen itt sem minden akadály és negatív befolyás nélkül.

A mai hazai társadalmi és gazdasági viszonyok kialakulására az előzetes polgári jelleg hiányán kívül még az is jellemző, hogy történelmileg megkésett folyamatnak vagyunk a tanúi. Az átalakulást pedig a hatalmi érdek erőszakosan felgyorsította, ugyanakkor alacsony szociális, gazdasági és technikai szinten hajtotta végre.

„Az aktív keresők száma 1950 és 1969 között kerekén 900 ezer fővel nőtt. A foglalkoztatottak száma az iparban és a közlekedésben megkétszereződött, az építőiparban két és félszeresére emelkedett... Egyre több korábban nem kereső – főként a háztartásban dolgozó nő – lépett kereső munkába. A kereső nők száma 1949-től 1969-ig 74 %-kal emelkedett. Ezenkívül nagyarányú munkaerő átcsoportosulás ment végbe: a mezőgazdaságból több mint 700 ezer dolgozó került a többi népgazdasági ágba (5). A mezőgazdaságban dolgozók száma több mint a felére csökkent, aránya 50 %-ról 23 %-ra esett.”

Az átalakulás szociális feltételeinek hiányára legjellemzőbb a lakásviszonyok helyzete és alakulása, bár a statisztikai adatok nem fejezik ki, hogy milyen a tényleges állapot, a lakások minősége és a közszolgáltatások alacsony színvonala.

„1941-ben összesen 2,4 millió lakás volt az országban, 100 lakásban átlagosan 382 fő lakott. A háborús események következtében a lakásállomány súlyosan megrongálódott, különösen Budapesten, ahol a lakóházak 85 %-a kárt szenvedett és a lakószobák közel egynegyede teljesen lakhatatlanná vált... 1945-től 1969-ig összesen több, mint 1 millió lakás épült. Ez alatt közel 300 ezer lakás megszűnt. A lakásépítések és megszűnések eredményeként 1970-ben a lakások száma meghaladta a 3 milliót, a 100 lakásra jutó lakók száma csökkent.”
(6)

A társadalmi átalakulásra ható tényezők között a mobilitás, tehát a szakmai és hivatásbeli változások és átrétegződések aránya legalább olyan radikálisan hatott, mint az egyes rétegek létszámbeli változása.

Ez a mélyreható társadalmi átalakulás a nyugat-európai országokban lépést tartva az iparosodással már a múlt század végén megkezdődött és a mai magyarországi szakasza 50 évvel ezelőtt ment végbe. Bizonyos értelemben természetesen ma is folyik, ahogy azt a faluról való folyamatos elvándorlás jelzi. A fejlett ipari országokban azonban sok példát és törekvést látunk arra, hogy ez a társadalmi átalakulás tervszerű szociálpolitikai intézkedések kíséretében megy végbe, főleg minden politikai és ideológiai kényszertől függetlenül.

Az ipari társadalomnak ezt a kialakulását, a szociológiai felmérések tanúsága szerint, bizonyos jelenségek kísérik. Ezek a tünetek általában minden ország társadalmában azonosak,

vagy legalábbis hasonlóak. A születésszám visszaesése, a lakáshiány, a tudati problémák, a művelődésbeli nehézségek a fejlődés azonos szakaszaiban messzemenően hasonlítanak egymáshoz. Ezek részletes kimutatása nem feladata ennek a tanulmánynak, az ipari társadalom kialakulásában nyugati és keleti viszonylatban kimutatható különbözőségek elemzése is kívül esik a választott tárgykörön. Ehelyett olyan vizsgálati módszert választottam az átalakulás következményeinek kimutatására, amelynek lényege az emberi élet néhány módszertanilag pontos, statisztikailag is mérhető jelenségének elemzése.

Az emberi életnek ilyen fontos és az egész emberi személyiség fejlődését alapvetően érintő jelenségei közül négy kínálkozik olyannak, amely a mai magyarországi viszonyok között elfogadható hitelességgel mérhető. Ilyen a házasság szilárdságának, illetve a válások számának alakulása; a születendő gyermek vállalásának készsége; továbbá az öngyilkosságok számának és okainak változása; és végül a káros hatású élvezeti cikkek közül az alkohol mértéktelen fogyasztása, az alkoholizmus.

A vizsgálandó tárgykörök kiválasztása természetesen önkényes abban az értelemben, hogy legalább ilyen súllyal jelentkezik az ember életében a hivatásválasztás, a párválasztás kérdése, vagy a politikai szabadságjogok gyakorlásának lehetősége. Valamennyi visszahat emberi személyiség és öntudat fejlődésére, mint ahogy nem kevésbé lényeges ebből a szempontból az emberi érintkezés és a gondolatcsere szabadságának mértéke sem. Ezeknek az utóbbi feltételeknek az érvényesülése, a hiánya vagy bizonyos fokú korlátozása azonban kevésbé mérhető az előbb felsoroltakéhoz hasonló pontossággal. Ezért választottam az említett módszert, ami azonban távolról sem jelenti, hogy a politikai és emberi szabadságjogok érvényesülése kevésbé lényeges a személyiség fejlődése szempontjából, mint az élet egyéb vonatkozású anyagi és jogi feltétele.

A válások alakulása az elmúlt 50 évben

1920 és 1970 között a házasságkötések száma lassan, hullámzásokat mutatva állandóan növekedett. 1921-ben kereken 93 ezer házasságot kötöttek Magyarországon, 1970-ben 96 ezret, illetve ezer lakosra számítva kereken 9,5-t. (7)

A válások száma ugyanezen idő alatt a házasságkötések számához viszonyítva feltűnő mértékben és aránytalanul gyorsabban növekedett: 1921-ben a 93 ezer házasságkötésre kereken 6 ezer válás jutott, 1970-ben a 96 ezer házasságkötésre pedig 22 ezer válás esik: kereken 3 és félszer annyi, mint 50 évvel ezelőtt a 3 ezerrel kevesebb házasságkötésre. Ez ezer lakosra

számítva 0,8-ról 2,2-re való emelkedést jelent. 1970-ben ezer házasságra 228 válás jutott az ötven évvel ezelőtti 64-gyel szemben. A válások számának ez a rohamos emelkedése nemzetközi viszonylatban is rendkívüli jelenségnek számít.

A válások számát tekintve a nemzetközi kimutatásokban első helyen az Amerikai Egyesült Államok állnak, lassan csökkenő irányzattal. 1966-ban ezer lakosra számítva 5,4 válást mutat a statisztika az USA-ban, 1970-ben 4,5-t, kerekén kétszeresét a magyarországinak. Az USA után a Szovjetunió következik a sorban, 1970-ben 2,7 ezrelékkal, ugyancsak csökkenő irányzattal. A válások számát tekintve, ezer lakosra számítva Magyarország tehát az USA és a Szovjetunió után 3. harmadik helyen áll a nemzetközi kimutatásokban (8).

Röviden tekintsük még át a hasonló gazdasági és politikai körülmények között élő szomszédos népek társadalmában a válások számának alakulását. Jugoszláviában az ezer lakosra jutó válások száma 1969-ben 0,9 volt, csökkenő irányzattal; Romániában 1970-ben 0,3 ezrelék, növekedő irányzattal; Csehszlovákiában 1,7 ezrelék és Lengyelországban 1 ezrelék volt ugyancsak emelkedő jelleggel. Tegyük még hozzá Ausztriát 1,3 ezrelékkal. Érdekes kivétel Nyugat-Berlin, ahol a válások száma feltűnően nagy. 1969-ben 2,9 ezrelék volt, tehát több mint nálunk és a Szovjetunióban; csupán az USA előzte meg.

Az adatok részletesebb vizsgálata az egyes korcsoportok magatartásának elemzése azt mutatja, hogy Magyarországon igen nagy mértékben növekedett a 25. éven aluliak között kötött házasságok száma, az ezen felüli korban létrejött házasságok számának kifejezett csökkenésével szemben. A 25 éven átlul házasodók száma 1949-ben kerekén 39 ezer volt, 1970-ben 53 ezer. A házasságok 55,7 %-át a 25 éven aluliak kötötték. Jellemző, hogy a házasságban élőknek erre a fiatal korcsoportjára esett az összes válások 31,7%-a 1970-ben (9).

A magas válások számának egyik oka tehát, egyébként nemcsak Magyarországon, a fiatalon vagy a túlságosan fiatalon kötött házasságok számának jelentős növekedése. Ez azonban Magyarországon viszonylag több, mint máshol, és ezért jellegzetesen magyar társadalmi tünetnek tekinthető.

A nagyszámú magyarországi válások egy másik oka „... a túlzott alkoholfogyasztás, illetve az ezzel gyakran összefüggő durvaság ... 1962-ben a házasságfelbontások 1/5-ét e két ok miatt mondták ki. Az erre visszavezethető válások aránya az utóbbi időben emelkedést mutat. Részben a társadalmi átalakulás velejárójának kell tekinteni néhány olyan okot, amely az 'elhidegülés' gyűjtőneve alá került. Ide sorolódott sok olyan megszűnt házasság, amely a házasfelek eltérő világnézete, megváltozott társadalmi helyzete, kulturális igényei miatt bomlott. Feltűnő módon nem mutatkozik jelentős különbség a kereső és eltartott nők

házasságfelbontási okaiban és így ezzel nem magyarázható az a nagy különbség, ami a dolgozó nők válási gyakoriságának igen magas arányát megindokolná „(10).

Az öngyilkosság és okai Magyarországon

Az elmúlt 50 évben az öngyilkosságok száma a válásokéhoz hasonlóan lassú, de állandó emelkedést mutat. 1920-ban kereken kétezeren vetettek véget életüknek, 1949-ben 2200-an és 1970-ben pontosan 3595-en. Az öngyilkosságok száma százezer lakosra számítva tehát így alakult: 25,2; 23,9 és 34,9 (11). Az 1970-ben megjelent hivatalos ENSZ-kimutatás még csak az 1955-ös adatokat közli. Ezekből derül ki, hogy a magyarországiénál magasabb öngyilkossági arányt csak Nyugat-Berlinben mutattak ki, ahol 1955-ben százezer lakosra 49 öngyilkosság jutott. A Német Szövetségi Köztársaságban már csak ennek a fele, 21,3 (12).

A szomszédos országok adatait vizsgálva az öngyilkosságok számából, illetve arányáról százezer lakosra számítva a következő képet kapjuk: Bulgária 3; Csehszlovákia 23,9; Lengyelország 11,2; Ausztria 22,3; Az átlag Nyugat-Európában - a Földközi tenger-melléki államok nélkül, ahol ez a mutató szám kereken 0,5 - 20 körül mozog a magyarországi 34,9-el szemben (13).

Az öngyilkosságok okairól az ENSZ demográfiai évkönyve nem tartalmaz kimutatást. A magyarországi demográfiai évkönyvekből kiderül, hogy 1970-ben az öngyilkosságok 70 %-a következő okok szerint oszlik meg: 20,7 % oka ideggyengeség, illetve elmebaj és elmezavar; 19 %-é betegség, 18 %-é családi viszály és 12,9 %-é alkoholizmus, részegség. A maradék közel 30 % szerelmi csalódások, elhagyatottság, bűncselekmény elkövetés és anyagi nehézségek következménye, egyenként 3-4 %-os arányban (14).

Az utolsó 25 év alatt az okok tekintetében a következő arányváltozás mutatható ki: „Az anyagi okok miatt elkövetett öngyilkosságok aránya feltűnően csökkent, 19 %-ról 4,6 %-ra ment vissza. A családi viszályra visszavezethető esetek száma viszont 1963-ig 22-ről 40 %-ra, kereken a kétszeresére emelkedett; és ha az alkoholizmust és ideggyengeséget egy kategóriába vonjuk, akkor ez 1955-ben az esetek 33 %-ának, tehát egyharmadának volt az oka.” (15).

Az utolsók között a természetes szaporodásban

A magyar társadalom nemzetközi képéhez ma már szervesen hozzátartozik a születések számának és a természetes szaporodásnak rendkívül alacsony színvonala. A közfelfogás sajnos a valóságot tükrözi. Ma már ott tartunk, hogy a magyar társadalom nem reprodukálja önmagát, a munkaképes korosztályok létszáma egyre zsugorodik és a társadalom fokozatosan elöregszik.

Az utolsó évszázadban a magyarság sohasem volt erőteljesen szaporodó és dinamikusan fejlődő nép. A születések száma a múlt század 80-as éveitől kezdve egyes hullámoktól eltekintve fokozatosan csökkent. A születések száma és a természetes szaporodás mértéke 1961-ben világviszonylatban is mélypontot ért el, 2,1 ezreléssel. Azóta a helyzet valamit javult 1965-ig, egy éves visszaesés után ismét emelkedő irányzatot mutatott és a múlt évben újabb mélypontot ért el, 2,6 ezrelékes természetes szaporodással. Ezt a jelenséget megfigyelhetjük a kisebbségi sorsban élő magyarság körében is.

Nyilvánvaló tehát, hogy az alacsony természetes szaporodásnak több és teljes bizonyossággal nehezen megállapítható oka van. Ami azonban egyértelműen bizonyítható: Magyarországon a születések gyors és radikális csökkenésének kezdőpontja egybe esik az 1956 júniusában elfogadott 1047-es számú minisztertanácsi határozattal, amely a sokat - emlegetett „abortusz törvény” névvel ment át a köztudatba. A helyzet túlságos leegyszerűsítését és szakszerűtlen értékelését jelentené azonban, ha a magyarországi népesedési földcsuszamlás okát kizárólag az abortusz törvényben és annak végrehajtási rendeletében keresnénk.

A demográfusok egyetértenek abban, hogy a születésszám és a természetes szaporodás ilyen feltűnő csökkenésének két olyan objektív oka van, amellyel Magyarországon minden politikai rendszernek számolnia kellett volna a háború utáni években. Az egyik a múlt század vége óta megfigyelhető fokozatos születéscsökkenés, a másik az ipari társadalom kialakulására mindenütt jellemző demográfiai jelenségek összhatásai. Amikor egy társadalomban a falvak lakossága megindul a rohamosan fejlődő ipari központok felé, és a szegény néprétegek körében az anyagi felemelkedés új lehetőségei nyílnak meg, akkor a születések számának csökkenését már csupán a társadalmi mobilitás egyszerű ténye is előidézi. Ha ezt a folyamatot nem kísérik megfelelő szociálpolitikai intézkedések, széleskörű lakásépítés, hatásos családipótlék-rendszer és az életszínvonal, megfelelő ütemű emelkedését lehetővé tevő egyéb gazdasági és szociálpolitikai rendeletek, akkor a jelenség az átlagosnál súlyosabb formákat ölt. Ráadásul ez az átalakulás Magyarországon erőszakkal és erőltetett viszonyok között ment végbe.

Ám ismét csak téves következtetésre vezet, ha úgy véljük, hogy az életszínvonal alakulása, illetve az anyagi okok együttes hatása az egyedüli tényező, amely csökkenti a születések számát. Európában évtizedeken át Svédországban volt a természetes szaporodás a legalacsonyabb, a viszonylag legkedvezőbb megélhetési feltételek mellett. Az 50-es évek elején

már Ausztria foglalta el Svédország helyét. És ha világviszonylatban vizsgáljuk a népszaporodást befolyásoló anyagi tényezők hatását, akkor azt látjuk, hogy a szegény és elmaradott országok lakossága Dél-Amerikában, Afrikában és Ázsiában dinamikusabban szaporodik, mint a fejlettebb országokban. Vagyis világviszonylatban az a helyzet, hogy miközben az emberiség robbanásszerű szaporodásáról beszélünk. Európában a természetes szaporodás aránya világviszonylatban is alacsony és ezen belül Kelet-Németország lakossága már harmadik éve nem növekszik, hanem fogy. Ausztria és Luxemburg lakosságának természetes szaporodása is alacsonyabb a Magyarországiénál (16).

A jelenség okaival kapcsolatban a demográfusok arra a következtetésre jutottak, hogy az iparosodó társadalom fejlődésének különböző szakaszaiban a születések számát befolyásoló tényezők eltérő mértékben hatnak és azok önmagukban, elszigetelten nehezen befolyásolhatók.

Az alacsony népszaporulat orvoslásával kapcsolatban Franciaországra szokás hivatkozni, mint amely átfogó és célszerű szociálpolitikai intézkedésekkel határozott eredményt ért el a születésszám növelésében. Ez megfelel a tényeknek. Az ezer lakosra jutó természetes szaporodás aránya azonban az utolsó 20 év folyamán Franciaországban is stagnál és ma már csak a közepes szinten szaporodó európai országok közé tartozik. Ebből természetesen nem az következik, hogy feleslegesek a többgyermekes családok helyzetét javító szociálpolitikai intézkedések, hanem hogy az anyagi viszonyok, a keresetek színvonala, a szociálpolitikai intézkedések és az életlehetőségek alakulása csupán egy része a születések számát befolyásoló tényeknek.

Hazai viszonylatban ugyanez áll. A számok vizsgálata, során az tűnik fel, hogy a születések száma a második világháborút követő években távolról sem emelkedett olyan ugrásszerűen, mint más európai népek társadalmában, vagy Magyarországon az első világháború után. Az 1949-es népszámlálás adataiból kiderül, hogy a születések száma, illetve a természetes szaporodás aránya a háború után nem változott a megelőző évtized átlagához viszonyítva, azaz ezer lakosra átlagosan húsz élve született csecsemő jutott. Ez az arány 1953-ban ugyan 23-ra emelkedett, de ez feltételezhetően az ún. Ratkó-törvény, tehát adminisztratív rendszabály következménye, amely minden eddiginél nagyobb szigorral tiltotta a terhesség megszakítást. Ez az intézkedés azonban nem valamiféle erkölcsi megfontolás következménye volt, hanem egyfajta népesedéspolitikai elképzelés eredménye, amelyet az akkori politikai zsargon a „munkaerő újratermelésének” nevezett. A Rákosi-rendszer tehát erőszakos, adminisztratív rendszabállyal kívánta biztosítani az erőltetett ütemű iparosítás és gazdasági átszervezés munkaerő szükségletét. Ezek közé tartozott a falusi osztályharcon és a mezőgazdaság kollektivizálásán kívül a terhesség megszakítás drákói üldözése is.

A Ratkó-törvény kiadásának azonban ideológiai okai is voltak. A kommunista elképzelés szerint ugyanis a szegény néprétegeknek „a tőke és kizsákmányolás alóli felszabadítása” a születések számának növekedésével jár együtt. Ez azonban nem következett be, sőt egyre inkább a születésszám csökkenése lett a jellemző demográfiai jelenség, és ezért a rendszer erőszakosan nyúlt a kérdéshez a születésszám növelése érdekében. Ezt a törvényt váltotta fel az 1956 júniusában kiadott minisztertanácsi határozat és annak végrehajtási rendelete, amely pontosan az ellenkező végletbe esett: 12 héten belül szabad lehetőséget biztosított a terhesség megszakítására. A fordulat háttérében két politikai tényező is felismerhető. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa 1955 novemberében azonos tartalmú törvényt bocsájtott ki. Ezt követte valamennyi közép- és kelet-európai kommunista rendszer kormánya, a keletnémet kivételével, amely 1972 tavaszán csatlakozott a többihez. Magyarországon ezenkívül az abortusz törvény bevezetését a rendszer akkori vezetői engedménynek szánták a forradalom előtti feszültség csökkentése érdekében. Gyakorlatilag tehát az történt, hogy a budapesti kommunista kormányzat teljesen szabaddá tette a terhesség megszakítást, olyan időpontban, amikor egy egész sor más negatív népesedési tényező is érvényesült: a faluról való tömeges elvándorlás, az erőteljes, foglalkozásbeli átrétegződés, a hirtelen és nagyarányú munkavállalás a nők társadalmában, az ezzel járó családi szerkezet megváltozása, a családon belüli funkciók átalakulása és nem utolsósorban az alacsony életszínvonal születéskorlátozó hatása. Mindehhez hozzájárult a Rákosi-korszak politikai légköre is, amire egyébként a hazai demográfiai szakírók is kitérnek. Csupán egy mondatot idézek egy demográfiai szaktanulmányból: „... a politikai és gazdasági koncepciók változása bizonytalansági pszichózist teremtett és nagymértékben megzavarta a családok gazdasági, társadalmi előrebecslésének biztonságérzetét” (17).

Lényegében tehát az történt, hogy az erőszakos és felgyorsított iparosítás, az agrártársadalomból az ipariba való erőltetett ütemű áttérés egyébként is negatív irányú népesedési következményeit a rendszer a terhesség megszakítás szabaddá tételével olyan mértékben felfokozta, hogy az 1962-ben a világviszonylatban is egyedülálló népesedési mélyponthoz, valóságos népesedési földcsuszamláshoz vezetett.

A magyarországi szakemberek, demográfusok szociológusok és orvosok közül néhányan viszonylag hamar felismerték a kialakult helyzetet, az egyre növekvő számú terhesség-megszakítás rendkívül veszélyes és sokoldalú következményeit. Véleményüknek a lehetőséghez képest szakmai tanulmányokban adtak kifejezést. És mert e tanulmány tárgya annak kimutatása, hogy a kommunista ipari társadalom hogyan hat a személyiség fejlődésére, külön kiemelem azokat a megállapításokat és adatokat, amelyek a születések számának

rohamos csökkenése mellett súlyos károkat mutatnak a női társadalom, sőt a megszületett fiatal nemzedékek testi és lelki egészségében.

A következő megállapítások egy terjedelmesebb szaktanulmány lényegesebb mondatai:

„A művi vetélés nem közömbös beavatkozás... Az 1961-évi gyakoriságok alapján 100 nőre húsz éves koruk eléréséig 11, 25 éves korukig 62, propagatív koruk végére pedig 220 művi vetélés jut... Halvaszületési arányunk nemzetközi mértékkel mérve kielégítő, csecsemőhalandóságunk 43,8 ezrelékes értéke viszont rossz..., mert a legfejlettebb országokban már 15-20 ezrelék körüli... Szembeötlő a méhen kívüli terhességek arányának igen nagyfokú, az 1953-54 évi értékek közel kétszeresére való növekedése... Minden ötödik élve szülöttre jutott egy spontán vetélés a művi beavatkozások szabaddá tétele előtt, addig ma durván minden negyedikre... A következő nemzedék egészsége szempontjából különösen aggasztónak, kell tartanunk a reprodukciós folyamat előtt és alatt végzett nagyszámú művi vetélést... Állítjuk, hogy a kora, főleg pedig az éretlen születésűek egyre növekvő gyakoriságát alapvetően a reprodukciós folyamat előtt és alatt végzett nagyszámú művi vetélés okozza... Alapvetően fontos és általunk nem is érintett kérdés, hogy mit jelent a beavatkozás az érintett nők testi-lelki egészsége szempontjából... A tömeges művi vetélések egészségkárosító hatása főleg abban nyilvánul meg, hogy a nők egy része meddővé illetőleg, a normális terhesség kihordására alkalmatlanná válik... Tűrhetetlen állapot, hogy újszülött állományunkban évről-évre nő a csökkent értékű egyedek aránya... Évről évre nő az egész életükben a társadalom támogatására szoruló súlyosan fogyatékosok száma” (18).

Az abortusz törvénynek ez a súlyos egészségromboló hatása még csak 16 éve érvényesül, de már kimutathatók a születésszám csökkenéséből eredő közvetlen negatív következmények a fiatal korosztályok létszámának fokozatos csökkenésében, a társadalom kór-összetételének olyan mértékű aránytalanságában, többek között a fokozatos előregedésben, amit kiegyensúlyozni csak több évtizedes tervszerű népesedési politikával lehetne. Ez helyzet annak ellenére, hogy a születések számát jelenleg három tényezőnek is meg kellett volna emelnie. Most lépnek a termékenységi időszakba az ötvenes évek elejének magasabb létszámú korosztályai. A gyermekgondozási segély, a családi pótlék kismérvű növelése és más népesedéspolitikai intézkedések enyhítették a családok gondjain és az általános belső politikai helyzet viszonylag nyugodt (1.9). A születések száma mégis újból csökkenni kezd.

Ezek a körülmények azt bizonyítják, hogy a magyarországi kommunista kormányzat mindeddig tudatosan ragaszkodott a terhesség megszakítást szabályozó törvénynek egy olyan brutális formájához, amely szemben áll a társadalmi és a nemzeti érdekekkel, de az egyén helyesen értelmezett érdekével is. A műtétekhez szükséges engedély kiadására jogosult

ügynevezett abortusz bizottságoknak ez a törvény annyi hatáskört sem ad, mint amennyivel a szomszédos kommunista országokban rendelkeznek. Ennek következménye, hogy a természetes szaporodás aránya Magyarországon rosszabb, mint Jugoszláviában, Csehszlovákiában vagy Lengyelországban, ahol a lakosság hasonló vagy azonos gazdasági és politikai körülmények között él. Romániában a rendszer vezetői 1966-ban viszont egy új törvénnyel rendkívül ‘ megszigorították a terhesség megszakításának feltételeit.

Ez tehát a helyzet annak ellenére, hogy a magyarországi demográfusok és orvosok egy része szaktanulmányokban, sőt nemzetközi konferenciákon is elismerte, hogy a terhesség megszakítás a születésszabályozás legprimitívebb és legkárosabb formája.

Összefoglalva arra a megállapításra jutunk, hogy a születések számát és az ország lakosságának természetes szaporodását végzetes arányban csökkentő tényezők társadalmi, gazdasági lélektani és politikai gyökerei az 1956 előtti évekre nyúlnak vissza, az 1956 júniusában hozott abortusz törvény azonban teljesen szabad érvényesülést biztosított a negatív irányban ható tényezőknek. Ehhez hozzájárult még, hogy a magyar forradalom leverése, a nyomában járó csalódás és kilátástalanság tovább csökkentette a társadalom és benne a szülők jövőbe vetett hitét, tehát azt a szociálpszichológiai tényezőt, amely legalább olyan mértékben befolyásolja a népszaporodás alakulását, mint bármely más társadalmi vagy gazdasági faktor. Az évek múlása, a légkör megnyugvása, de a kiegyensúlyozottabb, gazdasági és politikai viszonyok sem változtattak ezen a helyzeten alapvető mértékben. Sőt, a magyar társadalom tekintélyes része úgy érzi, hogy a viszonylag javuló anyagi körülmények most biztosítják számára a két évtizeden át hiányzó anyagi lehetőségek némi pótlását. A társadalomban tehát az anyagi felemelkedés utáni törekvés került előtérbe. Mindezzel párhuzamosan az európai közszellemben és ennek következtében Magyarországon is erősödött az a felfogás, hogy a szülőknek joguk van meghatározni a születendő gyermekek számát és születésének idejét. Ez a családtervezés azonban Magyarországon egyértelmű lett a gyermeklétszám korlátozásával. Mindezeknek a tényezőknek az együttes hatása, továbbá rendszer szűkmarkú szociálpolitikai intézkedései és jó irányú népesedési politikájának hiánya vezetett a mai tragikus demográfiai helyzethez.

Az alkoholizmus és következményei

Nyilvánvaló, hogy az alkoholizmus a szeszital fogyasztásnak nem az a formája, amely az egyes népek társadalmi, táplálkozási szokásaira jellemző formában és mértékben kifejlődött.

Az alkoholfogyasztásnak arról a túlzott formájáról lesz szó, amikor az beteges szenvedéllyé válik és káros következménye nyilvánvalóan felmérhető az alkoholista személyiségében. A jelenség természetesen nem új, Magyarországon sem és az ellene irányuló védekezés is évtizedek óta folyik, kevés eredménnyel.

Magyarországon az alkoholizmus az 50-es években kezdett a megelőző évekhez viszonyítva feltűnő méreteket ölteni. A statisztikai adatok ezt a folyamatot úgy jelzik, hogy egyfelől mutatják a szeszesitalok fogyasztásának növekedését, másfelől ezen belül a fogyasztás szerkezetének a változását, az alkoholisták számának, és végül az alkoholizmusra visszavezethető okokban meghaltak számának alakulását.

A háború előtti években Magyarországon a 20 éven felüli felnőtt lakosság borfogyasztása az abszolút alkoholra átszámított évi összes szeszfogyasztásnak 4/5-e volt. Az 50-es évek közepétől a bor a fogyasztásnak már kerekén csak a fele, a másik fele pedig egyenlő arányban oszlik meg a sör és a tömény alkohol között. Ez az arány azóta nem változott miközben növekedett a fogyasztás mértéke. Az egy főre átszámított elfogyasztott abszolút alkohol 1955-ben 5,8 liter volt, 1960-BAN 7,5, 1970-ben 8,1, sőt egyes becslések szerint eléri a személyenkénti 10 litert. És ezen belül egyre növekszik az égetett szesz aránya (20). Az alkoholista betegek számát 1975-re 250,000-re becsülik.

A hazai értékelések érthető módon elsősorban az okozott népgazdasági kárt hangsúlyozzák: a kieső munkaórák következtében jelentkező termelési hiány értékét, amit az alkoholizmus a nem halálos balesetekkel, a nyomában kieső termeléssel, a betegek gyógyításával okoz, továbbá az alkoholisták gyógyításának költségeit és az alkoholisták gyermekeinek gondozására fordított összeget veszik számításba. A felsorolt tételek együttesen kb. 2-2,5, milliárd forint terhet hárítanak az állami költségvetésre évenként. Az üzemi baleseteken és közvetett hatásukon kívül a közúti balesetek közel 17 %-a ugyancsak a túlzott alkoholfogyasztásra vezethető vissza és ezek száma csaknem azonos az üzemi balesetekével, és azokkal együtt növekvő irányzatot mutat.

A túlzott és szenvedélyes alkoholfogyasztás azonban kimutathatóan káros hatással van a családi életre, az öngyilkosok számának alakulására és a bűnözés, a bűncselekmények arányára is. Egy demográfiai tanulmányból az derül ki, hogy 1962-ben a kimondott válások 8,4 %-ában az ittasság szerepelt a bírósági-ítéletekben válóokként. Az élet azonban azt mutatja, hogy az alkoholizmus ennél sokkal nagyobb mértékben befolyásolja a válások számának növekedését, ha a bírói indoklás nem is tünteti fel közvetlen válóoknak. A jelzett tanulmány becslése szerint kb. 25 %-ra tehető az az arány, amelynek a válások előidézésében az alkoholnak szerepe van (21). Egy másik hivatalos becslés azt mutatja, hogy 40-50 ezerre tehető azoknak a gyerekeknek

a száma, akik a szülők mértéktelen alkoholfogyasztása következtében időnként olyan körülmények közé kerülnek, amelyek károsan befolyásolják egészséges testi, erkölcsi és szellemi fejlődésüket (22)

Az alkoholizmusnak közvetlen következményei között kell számon tartanunk az öngyilkosságok tekintélyes részét is. Nemcsak azért, mert az elkövetett öngyilkosságok 16,3 %-a 1962-ben közvetlenül is az alkoholizmus következménye volt, hanem mert nagyon sokan az alkohol hatása alatt szánják rá magukat a kísérletre, amelynek közvetlen oka független az alkoholtól.

A bűncselekmények tekintélyes részét is olyanok követik el, akik alkoholistáknak számítanak, vagy akiknél a mértéktelen szeszesital fogyasztásnak jelentős szerepe volt a bűncselekmény elkövetésében. 1966-ban az alkohol befolyása alatt állt a bűncselekmény elkövetésekor az elítélteknek több mint 1/5-e, emelkedő jelleggel, 1970-ben már 1/3-a. Vannak olyan bűncselekmények, amelyeknek elkövetői az esetek több mint 50%-ban állottak alkohol befolyása alatt, mint például a szándékos emberölés és kísérlete esetében. De meg kell jegyeznünk, hogy a bűncselekmények okainak feltárásával kapcsolatban is fennáll, amit az öngyilkosságokkal kapcsolatban mondtunk: az alkohol közvetlen hatása mellett csak alig deríthető ki a közvetett hatása, amely nehezen mérhető, de nyilvánvaló.

A következmények után nézzük az okokat: mi mozdítja elő a túlzott alkoholfogyasztást, mi növeli az áldozatok számát? Bizonyos, hogy határozott szerepet játszanak az alkoholizmus terjedésében a társadalmi szokások és kialakult hagyományok. Egyik veszedelmes ilyen szokás, hogy magyar viszonyok között sokan a reggeli munkába állás előtt, otthon vagy italmérésekben égetett szeszesitalt isznak. Az utóbbi időben ugyanígy terjed a munka utáni fogyasztás, baráti keretek között, és ott egymásnak fizetve szinte nap mint nap kényszerítik egymást jelentős mennyiségű ital fogyasztására. Ugyanez mind jobban terjed nyilvános helyeken és társaságban is, a nők fokozottabb bekapcsolódásával. Ez összefügg a nők növekvő arányú munkába állásával, gazdasági önállóságával. Vannak vidékek, ahol a gyerekeket sem óvják megfelelő mértékben a tömény szesz fogyasztásától, mintegy népi szokássá vált a házilag főzött szesz szinte korlátlan fogyasztása, amivel tulajdonképpen megalapozzák a későbbi alkoholista szenvedélyt.

Egyes foglalkozási ágakhoz is hozzátartozik a túlzott alkoholfogyasztás. Ez főleg bizonyos nehéz testi munkát végzőkre vonatkozik, például a bányászokra, kohászokra, szállítómunkásokra, építkezési és mezőgazdasági dolgozókra, akiknél szinte hagyományos a nagyobb mértékű alkoholfogyasztás, rendszerint bizonyos, a munka természetével indokolt,

téves felfogások alapján. Ezek az okok azonban többé-kevésbé minden társadalomban megtalálhatók kisebb-nagyobb mértékben.

Nyilvánvaló azonban, hogy az alkoholizmus gyökereit az esetek többségében az öntudat zavaaraiban, a személyiséget ért negatív, vagy nehezen elviselhető hatásokban kell keresnünk. Erre utal egy vidéki református lelkész egyik napilapban megjelent cikke is.

A cikkben többek között ezt olvassuk: „Az alkoholista nem issza, hanem élvezi az alkoholt. Mindenekelőtt azért, mert:

1) Sajátos öntudatot ad neki. Ilyesfajta szerzett öntudatra viszont annak van szüksége, akinek valamilyen ok miatt nincs egészséges öntudata, vagy aki már valamilyen ok miatt elvesztette.

Ezért kell külön tárgyalni az ifjúkori és az érett kori alkoholizmust. A kiváltó ok számos. Első helyen állnak az érvényesülési, a szexuális és a környezeti zárlatok. Az ilyen alkoholista azért iszik, mert az alkohol hatása alatt azzá a valakivé válik, aki józan állapotban szeretne lenni, de nem lehet...

2) Sajátos világot teremt neki. Az e kategóriába tartozók a reális világból valamiféle általuk elképzelt földi mennyországba menekülnek. Ez látszólag primitívebb, valójában bonyolultabb képlet. Míg az előbbieket általában objektív okok miatt menekültek az alkoholizmusba, ez utóbbiak inkább szubjektív okok miatt; vélt sérelmekre keresnek gyógyírt ...

3) A harmadik csoportot egy helytelen értékrend áldozatainak tekinteném. Szalonalkoholistáknak is nevezhetnénk őket. Ez a fajta alkoholizmus abból következik, hogy áldozataik anyagi javainak gyarapodásával nem áll arányban kulturális és etikai fejlődésük. A társadalom minden rétegében fellelhetők”(23).

Ez az írás érinti szerintem a lényegét, amely azonban nemcsak az alkoholizmus feltűnő arányú oka, hanem vonatkoztatható valamennyi tárgyalt jelenségre is. Az ember természetes, ideológiai és politikai kötöttségektől mentes, anyagilag kiegyensúlyozott érvényesülésének feltételei általánosságban is hiányoznak a kollektív ipari társadalomban.

A korlátok, a szabadságjogok differenciálása, finomítása, szélesítése is többek között azzal a következménnyel jár, hogy az ember szabadabban tudja kifejezésre juttatni tudatos, vagy tudatalatti csaldódását, de ezt nem annyira közvetlen tiltakozás, hanem inkább közvetett reflexek formájában teszi. Ezek a közvetett reflexek, elégedetlenségek nyilvánulnak meg a terhesség megszakítások, válások, az öngyilkosságok és mértéktelen alkoholfogyasztás nemzetközi viszonylatban is feltűnő arányaiban.

Éppen ezért felmerül a kérdés: mi a hivatalos véleménye a jelenségekről a rendszernek, tehát a pártnak és illetékes kormányzerveknek, a sajtónak, a szakembereknek, és milyen jellegű intézkedések születtek a válságjelenségek ellen- súlyozására?

Az emberi személyiséggel kapcsolatban olyan természetű káros jelenségeket mutattunk ki, amelyek mérhetőek. Ezek után méltán és hitet érdemlően állapíthatjuk meg, hogy a válások, a terhesség megszakítások és az öngyilkosságok száma, továbbá az alkoholizmus arányai rendkívüli méreteket öltenek a mai magyar társadalomban. Feltűnőek jelenségek önmagukban is, de különösen aggasztó a válságtünetek együttes, egyidejű jelentkezése. Ez a körülmény az egyes ember és az egész társadalom gazdasági, erkölcsi és politikai túlterheltségére utal. Ennek az élet csaknem minden területen kimutatható feszültségnek a következménye, hogy a kollektív ipari társadalomban az emberi személyiség nem találja meg szabad és kiegyensúlyozott kibontakozásának feltételeit, és ebben a vonatkozásban nemzeti arányokban jelentkező válsághelyzetről, szükségállapotról kell beszélnünk.

A veszély óriási. Minél több negatív jelenség, adat, motívum jut felszínre, annál világosabban felmérhető az emberi személyiségnek az a deformációja, amelyet az ipari társadalom kollektív formáinak erőszakos kialakítása okoz Magyarországon. Megfelelő szabadságjogok, gazdasági és szociális létfeltételek hiányában az egyes ember és az egész társadalom is kiszolgáltatott helyzetbe került. Kevesek kivételes lehetősége lett, hogy megfelelő tájékozottság birtokában áttekinthessék, mintegy önreflexszerűen felmérhessék sokoldalú kiszolgáltatottságukat és kísérletet tehessenek annak negatív kivédésére. A gazdasági, erkölcsi és politikai kiszolgáltatottság, a korlátozott személyi érvényesülés lehetősége viszont széles rétegek gondolkodását, tudatát és cselekvését határozza meg. A marxista álláspont ugyan nem tekinti a személyiséget az adott társadalmi viszonyok egyszerű vetületének. Legalábbis a mai hazai körülmények között a marxista felfogás szerint az ember munkája, tevékenysége révén maga is megvalósítója és formálója a társadalmi viszonyoknak.

Ez az álláspont közel áll ahhoz a felfogáshoz, amelyet a zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű konstitúciója is képvisel az emberi személyiséggel kapcsolatban. A kettő között a lényeges különbség, hogy a marxi ideológia egyfelől nem ismeri el az embernek azokat a természetfölötti kapcsolatait, amelyekből személyiségének gyökere, szabad lelkiismerete táplálkozik. Ugyanakkor a marxizmus elvi álláspontjának szabad érvényesülését is korlátok közé szorítja a hatalmi érdekektől irányított gyakorlati politika. Ezzel szemben áll a zsinati álláspont őszintesége, az emberi személyiség jogainak hangsúlyozott kiemelése és helyes értékelése.

„... növekszik a személyiség kimagasló méltóságának tudata is. E méltóság valóban kijár az embernek, hiszen fölötte áll minden dolognak, jogai és kötelezettségei pedig egyetemesek

és sérthetetlenek. Az ember számára tehát hozzáférhetővé kell tenni mindazt, amire a valódi emberi élethez szüksége van; élelmet, ruházatot, lakást, az életforma szabad megválasztását, s a családalapítás jogát; jogot a neveltetéshez, a munkához, a becsülethez, a tisztelethez, a megfelelő tájékoztatáshoz; jogot arra, hogy lelkiismerete helyes zsinórmértéke szerint cselekedhessék, jogot a magánélet védelmére s az igazi szabadságra még vallási téren is. A társadalmi rendnek és a haladásnak tehát mindig meg kell hajolnia a személy java előtt, mert hiszen a dolgokat Személyeknek kell alárendelni, nem pedig megfordítva. Maga az Úr is erre utalt, amikor kijelentette, hogy a szombat van az emberért, nem pedig az ember a szombatért. Ezt a rendet szüntelenül tovább kell fejleszteni, igazságra kell alapozni, igazságossággal építeni és szeretettel éltetni; a szabadság tekintetében pedig egyre emberibb egyensúlyra kell szert tenni” (24).

Ez a zsinati álláspont lehet az az elvi alap, amelyre célszerű lenne felépíteni a magyarországi pasztorációs munka egyik pillérét. Hiszen a zsinati felfogás az emberi személyiség központját alkotó lelkiismereti szabadság védelmét igényli, ugyanakkor egy másik dekrétumában (25) mélyebb értelmet és nagyobb távlatot ad nehéz viszonyok között végzett alkotó munkának is, a munka ember és társadalomformáló erejének. A zsinati határozatoknak az emberi személyiségről alkotott és részletesen kidolgozott felfogása még egyáltalában nem ismeretes a társadalom széles rétegeiben. Ezért a társadalom ilyen értelmű tájékoztatása, nevelése, elméleti és gyakorlati szolgálata nyilván hatásos segítséget nyújthat ahhoz, hogy a kollektív ipari társadalomban élő, sokoldalú hatásnak kitett ember határozottabban felismerje a személyiségét veszélyeztető tényezőket. A zsinati tanítás tudatosíthatja benne személyiségének lényegét, értékeit és a felismerésből eredő kötelezettségeit is. Ezzel öntudatosabb és realiztikusabb lelki és szellemi alapot kaphat a negatív hatások kivédéséhez, jobban észreveheti személyisége kifejlesztésének lehetőségeit az adott kedvezőtlen körülmények között is.

* * *

Végző következtetésünket tehát a zsinat *Gaudium et Spes* konstitúciójának. << Az egyház szerepe a modern világban >> című fejezete alapján így fogalmazhatjuk meg:

1) A II. Vatikáni Zsinat olyan örök értékű és ugyan akkor aktuálisan megfogalmazott értékrendszert ad a hívő ember kezébe, amelynek segítségével mindenkor és minden társadalomban meg tudja állapítani személyiségének jogfosztottságát, veszélyeztetettségi fokát és formáját.

2) A zsinat a mai emberhez szóló fogalmak segítségével újra kimondja az egyház politikai rendszeréktől független hivatását az emberi személyiség méltóságának és szabadságának szolgálatára.

3) Közvetve súlyos felelősséget hárít azokra, akik akadályozzák annak a segítségnek az elfogadását, amelyet az egyház papjain és hívein keresztül a hit és a szeretet jegyében, nyújt az ember és különböző szintű közösségeinek tökéletesítéséhez.

(1) Az egyház helyzete a mai világban, (Gaudium et Spes) Lelki- pásztori konstitúció, Zsinati Bizottság, Róma, 1967, 29.o. .

(2) uo. 33o.

(3) Vollständige Ausgabe der Konzilbeschlüsse, Vlg. A. Fromm, Osnabrück.

(4) Vö.: Weis István: A mai magyar társadalom. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1930. 33.o.

(5) Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. 255 o.

(6) Uo. 245.0.

(7) Demográfiai Évkönyv 1965, 38.o. és Statisztikai Évkönyv 1970, 37.o.

(8) Demografie Yearbook 1970, U.N.N.Y. 945.0.

(9) Statisztikai Évkönyv 1970. 38. o.

(10) Dr. Kiinger A.: A válaszok okaira vonatkozó vizsgálat főbb eredményei, Demográfia 1965. 1. sz. 79. o.

(11) Mint. 7. 185. és 59. o.

(12) Mint 8. 700. o...

(13) Mint 12.

(14) Demográfiai Évkönyv 1969. 188. o.

- (15) Cseh-Szombathy L.-Dr. Heinz H.: Az Öngyilkosságok vizsgálata, Statisztikai Szemle 1965 febr. 159.o.
- (17) Dr. Dányi D.: Népesedési politikánk és a születések, Demográfia 1964 3-4. sz. 433. o.
- (18) Dr. Barsi Gy.-Dr. Sárkány J.: Átnövi vetélések hatása a születési mozgalomra és a csecsemőhalandóságra, Demográfia 1963.4. sz. 461. o.
- (19) Kováts Z.: Hullámvölgyből hullámvölgybe? Tiszatáj 1972 3.sz. 82. o.
- (20) Dr. Métényi J.: Alkohol fogyasztás és alkoholizmus. Medicina, Bp. 1970. 13. ó.
- (21) uo. 150. o.
- (22) uo. 150. o.
- (23) Az alkoholizmus három okáról, Magyar Nemzet, 1970. márc. 23.8,0.
- (24) Mint. H5. o.
- (25) A II. Vatikáni Zsinat-határozata a világiak apostolkodásáról, Bp. 1966. 14. o.